Tarih İncelemeleri Dergisi
Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2
Aralık/December 2012, 527-539

OĞUZLARIN HIRİSTİYANLIĞI MESELESİNE AİT[*]

Zeki Velidî TOGAN

Transkripsiyon: Serkan Acar[**]

İbn-i Fadlan Seyahatnamesi'nin şimdi Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesi'nde bulunan nüshasına nazaran Bağdat sefaret heyeti Hicri 310 senesinde Harezm vasıtasıyla Bulgar'a geçerken Üstyurt çöllerinden sonra şimdiki Ural Vilayeti'nin Temir ve Guryev muzâfâtında Oğuzlara tesadüf etmiş ve Oğuzların din ve adetleri hakkında epeyce tafsilli malumat edinmiştir. Bu malumat Rus Akademi Mecmuları'nda[1] "İbnü'l Fakih'in Meşhed Nüshası" namıyla neşrolunan makalemde derç olunmuştur ki, Türkiyat Mecmuası'nda da ayrı bir makale ile ayrıca izah edilmek icap eder. İbn-i Fadlan'ın bu malumatı bilhassa akaid mesaili hakkında epeyce tafsilatlı olup, ondan Oğuzların yalnız halis Şamanî oldukları ve içlerinde Hıristiyanlıktan nam-ı nişan bile olmadığı açıkça görülmektedir. İbn-i Fadlan'da bunların Allah'a nazarları, mal zebh etmek ve nikâh ve defin adetleri hep beyan ediliyor. Hatta bunların ümerasından birinin İslamiyeti kabul etmiş ise de, sonra Mecusîliğe rücu etmiş olduğu da söyleniyor. Sır-Derya havzasındaki Oğuzların daha o zamandan İslam tesirine kapılmaya başladıkları malumdur ve İslam tesirinden tamamen olan halis Oğuzların ise işte şu İbn-i Fadlan'ın gördüğü kabiledir. Bunlarda Hıristiyanlıktan katiyen eser bile yoktur.

Oğuzların Hıristiyan olduğu hakkındaki fikirlerin esası, Barthold'un ahiren Türkiyat Mecmuası'nın birinci cildinde neşrolunan "Orta Asya'da Hıristiyanlık" makalesinde (s. 78-80) izah olunmuştur. Bunun esası ise

---

[*] Ahmet Zeki Velidî, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait", Türkiyat Mecmuası, C. II, İstanbul, 1928, s.61-67.

[**] Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, serkan.acar@ege.edu.tr

[1] Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie, 1924, s.244-246.

Selçuk'un bazı oğullarının "Mikâil, Yunus, Davud" namlarını taşıması[2] ve aynı zamanda Zekeriya Kazvinî'nin "Âsârü'l-Bilâd"ında Oğuzların Hıristiyan oldukları hakkında getirilen malumattır. "Mikâil" ismi hakkında Barthold'un da ifade ettiği gibi veçhile, bu ismin Müslümanlar arasında da istimal olunduğunu tekrar etmek icap eder.

Mesela Yakut [el-Hamevî]'de[3] "Ebu Said Mikâil b. Hanefiyye", Tacü'l-Arus'ta "Mekel" maddesinde "Mikâl b. Abdülvahid" ve "Mikâil el-Horasanî" nam zevat zikrediliyor. Birinci Selçukîlerin kendi asırlarında Gaznevîler ülkesinde halis Müslümanlardan "Ahmed Mikâil"[4], "Ahmed b. Ali b. İsmail Mikalî"[5] ve "Ali Mikâil"[6] isimleri zikrolunuyor. "Yunus" ve "Davud" isimleri hakkında ise izahata da lüzum yoktur.

Kazvinî'nin rivayeti ise vakıa daha mühim gibi telakki olunabilir: Güya burada Oğuzların Hıristiyan oldukları maddi bir meselle, Oğuzlar içerisinde "İsa"ya nispet edilen bir taşla ispat edileceği görülür. Âsârü'l-Bilâd, s. 395: "**بها (اى فى بلاد كيماك) جبل يسمى منكور به عين في حفرة قال ابو الريحان الخوارزمى فى كتابه الاثار الباقية ان هذه الحفرة مقدار ترس كبير و قداستوى المأعلى حافاتها فربما يشرب منه عسكر كثير لاينقص مقدار اصبع و عند هذه العين صخرة عليها اثر رجل انسان و اثر كفيه باصابعهما و اثر كبتيه كانه كان ساجداً و اثر قدم صبى و حوافر حمار والاتراك الغزية يسجدون لها اذارأوها لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام**". Sonra Kazvinî, Oğuzların "Nasranî" [Hıristiyan] olduğunu daha diğer bazı yerlerde de zikrediyor. Âsârü'l-Bilâd, s. 394: "**الغز امة عظيمة من الترك و هم نصارى كانوا فى طاعة سلاطين بنى سلجوق الى زمن سنجر بن ملكشاه فبعث اليهم من يستوفى الخراج مهم فتجاوز الجابى الخراج فى الرسم والعادة فضر به ملكهم وكان اسمه**

---

[2] Garbî Türk matbuatında (mesela Necib Asım Bey, Türk Tarihi, s. 244; oradan naklen Rıza Nur Bey, Türk Tarihi, III, s.18-19) birinci Selçukîlerin Hıristiyan olması tamam -ı kati ve muhakkak bir mesele gibi kabul olunarak "Yunus, Mikâil, Musa" isimleri de "Yunas, Michael, Mihail, Mihal, Moiz" suretlerinde yazılmış, Selçukîlerle hiç münasebeti olmayan Moğol Hıristiyanları "Kerait"ler ve "Siciut"lar da bu araya sokulmuştur. Selçuk evladından "Arslan" İslam mehazlarından bazılarında (mesela İbnü'l-Esir, Avrupa tabı, IX, s.266, 323) "Arslan" suretinde yazıldığı halde Gerdizî'de "İsrail" suretinde yazılmıştır. Bu hususta Barthold, "Arslan" ismi bu zatın Türkçe ismi, "İsrail" de İslamî ismi olduğu fikrini ileri sürmüştür (Barthold, Turkestan, II, s.300) ve bundan hiç şüphe yoktur. Bugünkü Kırgızlarda her vakit görüldüğü gibi hâlâ Türkçe isimleri Arapça bilen mollalar kitaba yazarken mutlaka o kitaba ahenk cihetiyle tevafuk eden bir Arapça isme tahvil ederek yazarlar. Bu hat bütün muamelat kâğıtlarında da öyledir. Eski zamanlarda da öyle idi. İşte bu suretle "Arslan" kelimesini "İsrail" demişler. Mikâil ve Davud isimleri de "Mekez, Beken, Tevti, Davtay" gibi maruf Türk isimlerinden biri olup mollalar tarafından İslamlaştırılarak Mikâil ve Davud yazılmış olabilir. Bununla beraber Selçuk evladına hin-i veladetlerinde bile "Davud, Yunus" gibi Müslüman isimleri verilmesi ihtimalini ben asla inkâr etmiyorum.

[3] Mucemü'l-Buldân, Wüstenfeld neşri, I, s.564.

[4] Tarih-i Beyhakî; Morley, The Tarikhi-Baihaki, O. Cocl., 1862, s.666.

[5] Tarih-i Yeminî el-Utbî, Tercüme-i Çerbazgânî, Tab-ı Tarhan, s.278.

[6] Beyhakî, s.445.

طوطى بك فمات الجابى ..الخ". Daha yukarıda (s. 317) Nişabur hakkında söylenen yerde Sultan Sancar'ı esir eden Guzlar (Oğuzlar) Nişabur'u muhasara ederken "Nişabur ahalisi pek şiddetli mukabele gösterdiler çünkü bu Oğuzlar Nasranî idiler" deniliyor: "**فقاتلهم اهل نيسابور اشد القتال لانهم كانوا كفاراً نصارى**". Diğer faraziyelerin hepsi işte Kazvinî'nin malumatı üzerine ilave edilivermiştir. O cümleden biri de Oğuzların Harezm'e komşu olmak cihetiyle Hıristiyanlığı oradan öğrenebilmeleri ihtimali[7] diğeri de Ebu Dulef'de Oğuzların ibadethanelerinde resim olmadığı söylenmekle beraber Nasranî oldukları hakkında bir söz yoktur (sadece: **و لهم بيت عبادة و ليس فيه اصنام**).

El-Birunî'nin El-Âsarü'l-Bakiyesi'nde, matbu nüshasında (s. 264) Kazvinî'nin naklettiği rivayet bu surette yazılmıştır: " **و مثل هذه البحيرة (اى لبحيرة التى بين طوس وابر شهر) عين مأ عذب فى بلاد كيماك فى جبل يسمى منكور مقداره كترس كبير قد استوى سطح مائه مع حافته فربما َيْشرَبُ منه عسكر ولاينقص اصبعا و عند هذه العين اثر رجل انسان واثر كفيه باصا بعهما و ركبتيه كان ساجدا هناك واثر قدم صى و حوافر حمار ويسجد لها الاتراك الغزية اذا رأوها**". El-Birunî'nin rivayetini Marquart, Kimeklerle Oğuzların hudutları nerelerden geçtiğini tayin ettiği yerde tahlil etmiştir[8]. Bu zat "Min-kur" ismini okuyor ve buradan da "lam" yerine İran tesiriyle "re" gelmiş olduğunu tasvirle aslından "Mil-kul-dağ" (Berg dertausend Guellen) diye tercüme ediliyor. Barthold ise Marquart'ın da (s. 101, haşiye 4) dikkat ettiği gibi bu kaya hakkında haberini yalnız Kazvinî'den nakletmiş ve Kazvinî'nin bu malumatı El-Birunî'den almış olduğunu söylemeyi unutmuş veyahut da dikkat etmemiş ve El-Birunî ile mukayese eylememiştir. Hâlbuki El-Birunî ile mukayese edilmezse Kavzinî rivayetinin ahirindeki " **لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام**" ibaresini de El-Birunî'den almış olduğunu anlamak lazım geliyor[9]. El-Birunî de ise o ibare hiç mevcut olmayıp Kazninî'nin tarafından bilahare ilave olunmuş bir sözdür. İhtimal El-Âsarü'l-Bakiye'nin matbu nüshasında ibarenin ahiri, belki de bir nüsha hatası olarak, düşmüş olmasın diyerek ben mezkûr eserin İstanbul umumî kütüphanelerinde (Kütüphane-i Umumî, Topkapı, Nur-u Osmaniye) bulunan mükemmel nüshalarına da baktım; bunların hiç birinde Kazvinî'deki cümle yoktur. Marquart, ihtimal mezkûr rivayetin Kazvinî'deki fazla cümlesi de o zatın kendi sözü olmayıp eski bir mehazdan almış olduğunu ve belki Kazvinî'de bu rivayet El-Birunî'ye nispet daha tafsilli getirildiğini farz ederek: "Kazvinî'nin mehazı yalnız El-Birunî veyahut da her

[7] Barthold mezkûr makalesinde (Türkiyat Mecmuası, ca., 79) Harezm Hıristiyanlarının "Gül Bayramı" hakkındaki El-Birunî'nin (s.296) rivayetinden bunların Melkî veya Yakubî olduklarını istidlal ediyor. Hâlbuki aynı eserde (El-Âsarü'l-Bakiye, s. 288) Harezm Hıristiyanlarının Melkî olduklarını El-Birunî kendisi söylüyor: " **و انا ذاكر ماعليه الملكائه من استعماله فى شهور السريانيين فى خوارزم**".

[8] Marquart, Über das Volkstum der Komanen, s.101-102.

[9] Naklen: Köprülüzâde Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi, s.134-135'te olduğu gibi.

ikisinin mehazı diğer bir daha eski eser olabilir" demişti. Köprülü Kütüphanesi'nde mecmualar kısmında 1623 numaralı bir mecmuada birkaç en kadim coğrafi eserlerden gayr-ı muntazam bir surette İstanbul'da yazılan bir risale vardır. Orada Türkler hakkında malumatı havi kısımda (varak 218 B) mezkûr Cebel-i Min-kur kayasındaki taşı andıran bir rivayet var: " **فيها جبل عظيم فيها شجرة فيها اثاريدين و رجلين و ركبة كانه ساجد و كل حاجز عليها يسجدله وفيها خيل ممتنعة قد توحشت فى الغفار وهى فى غايه الصف (؟) و الفراهة كانت لملوك الفرس فلما تغلبت عليهم هربت فى الصحارى**". "Şecere" kelimesi umumen metnin hepsi gibi noktasız "**سحره**" yazılmış ve belki aslında "**صحره**" olmuştur. Ve bu rivayetteki Türkler, Avfî ve Yakubî'deki en şimalî ve soğuk yerlerdeki Türklere, Kimek ve Kırgızlara ait malumatla beraber getirilmiştir. Bunlar vahşi atlar da kullananlardır ki, Rubruck Seyahatnamesi'nde ve Timur seferlerinde de buralarda pek marufturlar. İşte bu malumatta El-Birunî'den istifade edilmiş değildir; mezkûr risaledeki sair birkaç eski malumatlar gibi bize erişmeyen bir eski mehazdan alınmıştır ki, Birunî de ondan istifade etmiş olabilir. Lakin bu yeni mehazda da kaya ve üzerindeki ağaç veyahut taş hakkında malumat verilirken bunun Hıristiyanlıkla ve İsa kültleriyle münasebettar olduğu söylenmiyor. Demek Kazvinî "Cebel-i Min-kur" hakkındaki rivayeti yalnız El-Birunî'den nakletmiş ve o rivayetin sonuna ilave ettiği "**لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام**" ibaresini de yalnız uydurup ilave etmiştir.

Kazvinî'nin Oğuzlar hakkındaki rivayetinin calib-i dikkat olan diğer tarafı Sultan Sancar ile muharebe ederek onu esir eden Horasan Oğuzlarını "Nasranî" saymasıdır. Güya o Oğuzlardan başka Oğuzlar Kazvinî'ye malum değil imiş ve güya Selçukîler bambaşka bir kavim olup Oğuzlar ise onlara düşman olan bir Hıristiyan kavim imiş. Bu ise tamamen yalandır. Mezkûr Oğuzların vekaini birçok muasırları yazmışlar ve bunların yağma ve gâret ve vahşet ve terbiyesizlikleri neticesinde Horasan ülkesinin başına gelen belaları tamamen tavsif etmişlerdir. Herkes bunlar hakkında bildiği kadar şetvem sarfına çalışmıştır; lakin hiç kimse bunları Nasarî veya gayr-ı Müslim dememiş bilakis Müslüman Müslümana bu kadar zulüm yapar mı diye tahtiyede bulunmuştur. Bu vakayı en canlı tasvir eden zat Hâkim Enverî'dir ki, bu Oğuzlara karşı yardım istemek için Semerkand'daki Karahanîler Padişahı Tamgaç Han Muhammed İbrahim bin Kızıl Arslan Muhammed'e Horasan'dan gönderilen heyetle beraber Oğuzların fitneleri hakkındaki meşhur kasidesini de göndermiştir. Şiiri tamamen Oğuzları zemden ibaret ise de hiçbir yerinde bunları gayr-ı Müslim veya Nasarî diye tesmiye etmemiştir. Bilakis ahali bunların hükümetini kabul etmediğinden ve namlarına hutbe okunmadığından Horasan'da hatip ve minber bulunmadığı zikredilmektedir:

خطبه نكنند بهر خطبه بنام غزان   در خراسان نه جطيب است كنون نه منبر

Kezalik bunlar Müslüman oldukları halde Müslüman ahalinin vaziyeti küffar memleketindekinden daha fena olduğu söylenerek handan yardım isteniliyor:

برمسلمانان زشكل آن كنند استخفاف   كه مسلمان نكند صد يك آن باكافر

هست درروم خطا امن مسلمان را   نيست يك ذره سلامت بمسلمانى در

خلق را زمن غم فرياد رس اى شاه جهان   ملك را زمن ستم آزادكن اى پاك كهر

İbnü'l-Esir vesair bütün mehazlarda bu Oğuzların reisleri zikredilmiştir ki, ekser isimleri Müslüman ismidir: "Abdülhamid, Bahtiyar, Mahmud, Melik Dinar, oğlu Alaaddin Ferhaşah" ve başkaları. Zekeriya Kazvinî[10] bu Nasarî Oğuzların şüphesiz yine Nasranî reisi olmak üzere Tûti Begi zikrediyor. Bu zat ise muasırlarının şahadetine göre tam manasıyla Müslüman bir zattır. O zamana ait sikkeler, Harezmşah Atsız devrinde yazılan bir "İnşa" kitabında münderiçtir. Bu eserin Petersburg Şark Elsinesi Enstitüsü Kütüphanesi'ndeki nakıs nüshasında[11] Tuti Beg'e ait kısmı Barthold'un Türkistan kitabının birinci cildinde (s. 68-69) münderiçtir. Bunda Tûti Beg "İsfehsâlâr ecl-i kebir Nasreddin Ebu Şüça Tûti bin İshak bin el-Hızır" tesmiye olunuyor, temsil ettiği Guzlar (Oğuzlar) hakkında "Tabakât-ı haşem-i Guze vefekahüm Allahu li-meraşidü'd-din ve'd-dünya" deniliyor. Bundan anlaşılıyor ki, Tûti Beg'in yalnız kendisi değil zikrolunan iki babası da Müslümandır; Oğuzlar, bir kısım Müslümanları mutazarrır etmeleri itibariyle Bazılarınca zem olunmakla beraber diğer bir kısımları tarafından belki din, İslam uğrunda çalışan bir kavim olarak methedilmişlerdir. Bunların gerek Gazne'yi fethedenleri, gerek Kirman'ı fetheden[12] kısımları umumiyetle cahil bedevi bir kavim olmakla beraber halis Müslüman idiler. Bunda zerre kadar olsun şüphe yoktur. Zekeriya Kazvinî'den iki asır evvel yaşayan Mahmud Kaşgarî devrinde de Oğuzlar tamamen Müslüman bir kavimdi. O devirde onlarda hiçbir türlü Hıristiyanlık eserinden filan bahsedilmiyor. Sır-Derya havzasında yaşayan Oğuzlardan Mesudî de bahsediyor;[13] orada Sır-Derya havzasındaki ahalinin dinlerinden de bahsediliyorsa da Nasranîlik hakkında hiçbir kayıt yoktur ve Oğuzların

---

[10] Âsârü'l-Bilâd, s.394.

[11] Mezkûr eserin bugüne kadar ismi ve müellifi malum olmadığından yalnız "İnşa" ismiyle yazılıyordu. Burada kitabın baş kısımlarını ve nısf-ı evvelini tamamen havi olan güzel bir nüshası Fatih Kütüphanesi'nde 4074 numarada mevcuttur. Kitabın ismi cildinde ve metninde de denildiği gibi "Arâisü'l Havatır ve Nefaisü'n Nevâdir" diye kaydolunmuştur ve müellifi de Hoca İmam-ı Ecil Reşideddin Sadü's-selam Mülkü'l-kitab Zü'l-beyanin Muhammed bin Muhammed bin Abdülcelil Ömerî'dir. Bu nüsha 580 senesinde yazılmış olup kârîler tarafından 582, 591, 596 ve 600 senelerinin muhtelif aylarında yazılan kayıtlar da mevcuttur. Bu kitabın muhteviyatından diğer bir yerde daha bahsolunacaktır.

[12] Bu hususta Tarih-i Selçukîyan Ahmed bin İbrahim.

[13] Müruz ez-Zeheb, İbnü'l-Esir'in Mısır tabı hamişinde, C. I, s.145-146.

oturduğu o Sır-Derya havzasında ve garbinde hiçbir yerde hiçbir tane, mesela Yedisu'daki gibi, Hıristiyan mezar taşı da bulunmamıştır.

Adeta Balkan Bulgarlarıyla İdil Bulgarlarını birbirine karıştıran müellifler gibi Kazvinî de, eğer sözünün bir aslı var ise, Miladi XII-XIII. asırlarda şimdiki Cenubî Rusya, Ukrayna ve Balkan havalisinde bulunan Oğuz ve Kıpçakların içerisinde Hıristiyanlığı kabul ederek de mevcut olduğunu işitmiş ve onu Türkistan'ın eski Oğuzlarına isnat etmiş oluyor. Böyle değilse Guzların Horasan'daki vahşi muameleleri münasebetiyle yazılan şikâyetlerden mülhem olarak tamamen kendiliğinden uydurmuştur. Cebel-i mezkûrdaki taş hakkındaki rivayete ilave ettiği "**لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى**" cümlesine gelince bu uydurmanın üzerine istinaden yapılan yeni bir uydurmadır. Mezkûr kaya taşı üzerindeki o izler, Köprülü Kütüphanesi'ndeki eski risalede tamamen Mecusî, Şamanî dini akidesi olarak addedilmiştir ki, tamamen doğrudur. Böyle taşlar üzerindeki izlere istinat eden Şamanî evliya efsaneleri Altay Türklerinde pek çoktur.

Şimdi İbn-i Fadlan'ın risalesi bulunduktan sonra Oğuzların Türkistan'da ve İdil havzasının şarkında Ural Vilayeti'nde iken Hıristiyanlıkla hiçbir münasebetleri olmadığını tamamen tavzih etmiştir.

Serkan Acar

اوغوزلرك خریستیانلغی مسئله‌سنه عائد

باشقردستانلی احمد زکی ولیدی

« ابن فضلان » سیاحتنامه‌سنك شیمدی « مشهد » ده « امام رضا » کتبخانه‌سنده بولونان نسخه‌سنه نظراً بغداد سفارت هیئتی هجری «۳۱۰ سنه‌سنده» «خوارزم» واسطه‌سیله «بلغار»ه کچرکن « اوستیورد » چوللرندن صوکرا شیمدیکی اورال ولایتی‌نك «تمیر» و « غوریف » مضافاتنده «اوغوزلر»ه « تصادف ایتمش و اوغوزلرك دین وعادتلری حقنده ایچه تفصیلاتلی معلومات ایدینمشدر. بو معلومات روس آقاده‌می مجموعه‌لرنده (Bulletin de l’Académie des Sciences de Russie ، ۱۹۲٤ ، ص ۲٤٤-۲٤٦) [«ابن الفقیه»ك مشهد نسخه‌سی] نامیله نشر اولونان مقاله‌مده درج اولونمشدرکه ، تورکیات مجموعه‌سنده‌ده آیری برمقاله ایله آیریجه ایضاح ایدیلمك ایجاب ایدر . ابن فضلانك بو معلوماتی ، بالخاصه عقائد مسائلی خصوصنده ایچه تفصیلاتلی اولوب ، اوندن، اوغوزلرك یالکز خالص شامانی اولدقلری وایچلرنده «خریستیانلق» دن ونام نشان بیله اولمادیغی آچیقجه کورولمکده‌در. ابن فضلانده بونلرك اللهه نظرلری ، مال ذبح ایتمك و نکاح ودفن عادتلری هپ بیان ایدیلیور . حتی بونلرك امراسندن برینك اسلامیتی قبول ایتمش ایسه‌ده، صوکرا مجوسیلکه رجوع ایتمش اولدیغی ده سویلنیور . « سیردریا » حوضه‌سنده‌کی اوغوزلرك داها اوزماندن اسلام تأثیرینه قاپیلمه‌یه باشلادقلری معلومدر؛ واسلام تأثیرندن تماماً اولان خالص اوغوزلر ایسه‌ایشته شو ابن فضلانك کوردیکی قبیله‌در. بونلرده خریستیانلقدن قطعیاً اثر بیله یوقدی.

اوغوزلرك خریستیان اولدیغی حقنده‌کی فکرلرك اساسی ، « بارتولد »ك اخیراً تورکیات مجموعه‌سنك برنجی جلدنده نشر اولونان «اورتا آسیاده خریستیانلق» مقاله‌سنده (ص ۷۸-۸۰) ایضاح اولونمشدر. بونك اساسی ایسه، سلچوقك بعض اوغللرینك «میکائیل، یونس، داوود» نام‌لرینی طاشیماسی [۱] وعین زمانده «زکریای قزوینی»نك « آثار البلاد »نده اوغوزلرك خریستیان

[۱] غربی تورك مطبوعاتنده (مثلا نجیب عاصم بك ، تورك تاریخی ، ۲٤٤ ؛ اورادن نقلاً رضا نوربك ، تورك تاریخی III، ۱۸ - ۱۹) برنجی سلچوقیلرك خریستیان اولماسی تمام قطعی ومحقق برمسئله کبی قبول اولونه‌رق، «یونس، میکائیل، موسی» اسملری‌ده «یوناس، میشه‌ل، میخائیل، میخال،

اولدقلرى حقنده كتيريله‌ن معلوماتدر. «ميكائيل» اسمى حقنده ، «بارتولد» لكده افاده ايتديكى وجهله ، بو اسمك مسلمانلر آراسنده‌ده استعمال اولونديغنى تكرار ايتمك ايجاب ايدر :

مثلا «ياقوت»ده (معجم البلدان، ووستنفلد نشرى، I، ٥٢٤) «ابو سعيد ميكائيل بن حنفيه»، «تاج العروس»ده «مكل» ماده‌سنده «ميكال بن عبدالواحد» وَ «ميكائيل الخراسانى» نام ذوات ذكر ايديليور. برنجى سلچوقيلرك كندى عصرلرنده غزنويلر اولكه‌سنده خالص مسلمانلردن «احمد ميكائيل» (تاريخ بيهقى: Morley, The Tarikhi-Baihaki. O. Colc. 1862: ص٦٦٦)، «احمد بن على بن اسماعيل ميكالى» (تاريخ يمينى للتبى ؛ ترجمهٔ جرباذقانى، طبع طهران، ص٢٧٨). و «على ميكائيل» (بيهقى، ص٤٤٥) اسملرى ذكر اولونيور . «يونس» و «داود» اسملرى حقنده ايسه ايضاحاته‌ده لزوم يوقدر .

«قزوينى»نك روايتى ايسه واقعاداهامهم كبى تلقى اولونه بيلير: كويا بوراده اوغوزلرك خريستيان اولدقلرى مادى بر مثالله، اوغوزلر ايچريسنده «عيسى»يه نسبت ايديله‌ن بر طاشله اثبات ايديله‌جكى كوريليور. آثار البلاد، ص٣٩٥ : «بها (اى فى بلاد كيماك) جبل يسمى منكور به عين فى حفرة قال ابو الريحان الخوارزمى فى كتابه الاثار الباقية ان هذه الحفرة مقدار ترس كبير وقد استوى الماء على حافاتها فربما يشرب منه عسكر كثير لا ينقص مقدار اصبع وعند هذه العين صخرة عليها اثر رجل انسان واثر كفيه باصابعهما واثر ركبتيه كانه كان ساجداً واثر قدم صبى وحوافر حمار والاتراك الغزية يسجدون لها اذا رأوها لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام» .

موئيز» صورتلرنده يازيلمش، و سلچوقيلرله هيچ مناسبتى اولمايان موغول خرستيانلرى « كرايت » لر و «ساجيوت»لرده بو آرايه صوقولمشدر. سلچوق اولادندن «آرسلان» اسلام مأخذلرندن بعضيلرنده (مثلا ابن الاثير، آوروپا طبعى، IX، ٢٦٦، ٣٢٣) «آرسلان» صورتنده يازيلديغى حالده «كرديزى»ده «اسرائيل» صورتنده يازيلمشدر. بوخصوصده بارتولد، «آرسلان» اسمى بوذاتك تورجه اسمى ، «اسرائيل»ده اسلامى اسمى اولديغى فكرينى ايلرى سورمشدر (Barthold, Turkestan, II, 300) ؛ و بونده هيچ شبهه يوقدر . بو كونكى قيرغيزلرده هروقت كوريلديكى كبى، خالص توركجه اسملرى ، عربجه بيله‌ن ملالر كتابه يازاركن، مطلقا او كلمه‌يه آهنك جهتيله توافق ايدن بر عربجه اسمه تحويل ايده‌رك يازارلر ؛ بو، حتى بوتون معاملات كاغدلرنده‌ده اويله‌در . اسكى زمانده‌ده اويله ايدى . ايشته بو صورتله «آرسلان» كلمه‌سنى « اسرائيل » ديمشلر. ميكائيل و داوود اسملرى‌ده اولجه توركجه «مه كه ز، به كه ن ، طوطى، داوطاى» كبى معروف تورك اسملرندن برى اولوب ملالر طرفندن اسلاملاشديريله‌رق ميكائيل وداود يازيلمش اولا بيلير. بونكله برابر سلچوق اولادينه حين ولادتلرنده بيله «داود، يونس» كبى مسلمان اسملرى ويريله‌سى احتمالنى بن اصلا انكار ايتميورم .

صوكرا ، «قزوينى» اوغوزلرك « نصرانى» اولديغنى داها ديكر بعض يرلرده‌ده ذكر ايديور. آثارالبلاد ص٣٩٤: « الغز امةعظيمة من الترك وهم نصارى كانوا فى طاعة سلاطين بنى سلجوق الى زمن سنجر بن ملكشاه فبعث اليهم من يستوفى الخراج منهم فتجاوز الجابى للخراج فى الرسم والعادة فضربه ملكهم وكان اسمه طوطى بك فمات الجابى ..الخ». داها يوقاريده (ص٣١٧) «نيسابور» حقنده سويله‌نن يرده «سلطان سنجر»ى اسير ايدن «غز» (اوغوز)لر، «نيسابور»ى محاصره ايدركن (نيسابور اهاليسى پك شدتلى مقابله كوستر ديلر، چونكه بو اوغوزلر نصرانى ايديلر) دنيليور: (فقاتلهم اهل نيسابور اشد القتال لانهم كانوا كفاراً نصارى). ديكر فرضيه‌لرك هپسى ايشته «قزوينى»نك معلوماتى اوزرينه علاوه ايديليورمشدر. او جمله‌دن بريده اوغوزلرك خوارزمه قومشو اولمق جهتيله خريستيانلغى اورادن اوكره‌نه بيلمه‌لرى احتمالى[١]، ديكريده «ابودلف» قصه‌سنده اوغوزلرك معبدنده رسملر اولماماسى حقنده‌كى خبردركه، بوندن، اوغوزلرك خريستيان اولمقله قالميوب حتى « يعقوبى خريستيانلر» اولديغنى استدلال اولونمشدر. حالبوكه «ابودلف »ده اوغوزلرك عبادتخانه‌لرنده رسم اولماديغى سويلنمكله برابر، نصارى اولدقلرى حقنده بر سوز يوقدر (ساده‌جه : « ولهم بيت عبادة وليس فيه اصنام») .

«البيرونى»نك « الاثارالباقيه » سنك مطبوع نسخه‌سنده (ص٢٦٤) «قزوينى»نك نقل ايتديكى روايت بوصورتده يازيلمشدر : « ومثل هذه البحيرة (اى لبحيرة التى بين طوس وابرشهر) عين ماء عذب فى بلاد كيماك فى جبل يسمى منكور مقداره كترس كبير قد استوى سطح مائه مع حافته فربما يَشْرَبُ منه عسكر ولاينقص اصبعا وعند هذه العين اثر رجل انسان واثر كفيه باصابعهما و ركبتيه كان ساجدا هناك واثر قدم صبى وحوافر حمار ويسجد لها الاتراك الغزية اذا رأوها » . « البيرونى » نك روايتنى، «مارقوارت» كيماكلرله اوغوزلرك حدودلرى نره‌لردن كچديكنى تعيين ايتديكى يرده تحليل ايتمشدر (Marquart و über das Volkstum der Komanen, S. 101-102). بوذات «منكور» اسمنى min-kur اوقيور ، و بورادن‌ده لام يرينه ايران تأثيريله راء كلمش اولديغنى تصورله اصلاندن « ميك ـ كول ـ طاغ» Berg dertausend Guellen ديه ترجمه ايدييور. «بارتولد»

[١] «بارتولد»، مذكور مقاله‌سنده (توركيات مجموعه‌سى، ج١، ٧٩) خوارزم خريستيانلرينك «كل بايرامى» حقنده‌كى البيرونى (ص ٢٩٦)نك روايتندن، بونلرك ملكائى ويا يعقوبى اولدقلرينى استدلال ايدييور. حالبوكه عين اثرده (الاثارالباقيه، ص ٢٨٨) ، خوارزم خريستيانلرينك «ملكائى» اولدقلرينى البيرونى كنديسى سويله‌يور: «و انا ذاكر ماعليه الملكائيه من استعماله فى شهور السريانيين فى خوارزم» .

ايسه ، «مارقوارت»لكده (ص١٠١، حاشيه٤) دقت ايتديكي كبي ، بوقايا حقنده‌كي خبريني يالكز «قزوينى‌دن» نقل ايتمش ، و«قزوينى»نك بومعلوماتى «البيرونى»دن آلمش اولديغنى سويله‌مه‌يى اونوتمش، وياخودده دقت ايتمه‌مش و «البيرونى»له مقايسه ايله‌مه‌مشدر. حالبوكه «البيرونى»له مقايسه ايديلمز سه،«قزوينى» روايتى‌نك آخرنده‌كى «لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام» عباره‌سنك‌ده «البيرونى»دن آلنمش اولديغنى اكلامق لازم كليور. (نقلاً: كوپريلى زاده محمد فؤاد، توركيه تاريخى، ص ١٣٤ـ١٣٥ده اولديغى كبى). «البيرونى»ده ايسه اوعباره هيچ موجود اولمايوب ، قزوينى‌نك طرفندن بالاخره علاوه اولونمش برسوزدر. احتمال «الاثار الباقيه» نك مطبوع نسخه‌سنده عباره‌نك آخرى ـ بلكه‌ده برنسخه خطاسى اولارق ـ دوشمش اولماسون ديه‌رك ، بن مذكور اثرك استانبول عمومى كتبخانه‌لرنده (كتبخانهٔ عمومى ، طوپ قپو ، نورعثمانيه) بولونان مكمل نسخه‌لرينه ده باقدم؛ بونلرك هيچ برينده «قزوينى»ده‌كى جمله يوقدر. «مارقوارت»، احتمال مذكورروايتك «قزوينى»ده‌كى فضله جمله‌سى ده اوذاتك كندى سوزى اولمايوب اسكى برمأخذدن آلنمش اولديغنى، وبلكه «قزوينى»ده بوروايت «البيرونى»يه نسبة داها تفصيللى كتيرلديكنى فرض ايده‌رك: «قزوينى‌نك مأخذى يالكز البيرونى، وياخودده هر ايكيسى‌نك مأخذى ديكر برداها اسكى اثر اولابيلور» ديمشدى . كوپريلى كتبخانه‌سنده مجموعه‌لر قسمنده ١٦٢٣ نومرولو برمجموعه‌ده برقاچ الك قديم جغرافى اثرلردن غيرمنتظم برصورتده استنباطله يازيلان بررساله واردر. اوراده توركلر حقنده معلوماتى حاوى قسمده (ورق ٢١٨ب) ، مذكور جبل منكور قاياسنده‌كى طاشى آكديران بر روايت وار: «وفيها جبل عظيم فيها شجرة فيها آثاريدين ورجلين وركبة كانه ساجد وكل حاجز عليها يسجدله وفيها خيل ممتنعة قد توحشت فى الغمار وهى فى غاية الصف (؟) و الفراهة كانت لملوك الفرس فلما تغلبت عليهم هربت فى الصحارى. «شجرة» كلمه‌سى عموماً متنك هپسى كبى نقطه‌سز «سحره» يازيلمش وبلكه اصلنده «صحره» اولمشدر. وبوروايته‌كى توركلر، «عوفى» و«يعقوبى»ده‌كى الكشمالى وصوڭوق يرلرده‌كى توركلره، «كيما»ك و «قيرغيزلر»ه عائد معلوماتله برابر كتيريلمشدر . بونلر ، «وحشى آتلر» ده قوللانانلردركه ، «روبروق» سياحتنامه‌سنده وتيمور سفرلرنده‌ده بورالرده پك معروفدرلر. ايشته بومعلوماتده «البيرونى»دن استفاده ايديلمش دكلدر؛ مذكور رساله‌ده‌كى سائر برقاچ اسكى معلوماتلر كبى بزه ايريشميه‌ن براسكى مأخذدن آلنمشدركه، «بيرونى»ده آندن استفاده ايتمش اولابيلور. لكن، بويكى مأخذده‌ده ، قايا واوزرنده‌كى آغاچ وياخود

طاش حقنده معلومات ويريليركن، بونك خريستيانلقله وعيسى كولتريله مناسبتدار اولديغى سويلنميور. ديمك «قزوينى»، «جبل منكور» حقنده‌كى روايتى يالكز «البيرونى»دن نقل ايتمش، واو روايتك صوكنه علاوه ايتديكى «لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه‌السلام» عباره‌سنى‌ده يالكز كنديسى اويدوروب علاوه ايتمشدر.

«قزوينى»نك اوغوزلر حقنده‌كى روايتلرينك جالب دقت اولان ديكر طرفى، «سلطان سنجر» ايله محاربه ايدرك آنى اسير ايدن خراسان اوغوزلرينى «نصرانى» صايمه‌سيدر. كويا او اوغوزلردن باشقه اوغوزلر قزوينى‌يه معلوم دكل ايمش، وكويا سلچوقيلر بام باشقه برقوم اولوب «اوغوزلر» ايسه اونلره دشمن اولان برخريستيان قوم ايمش. بو ايسه تماماً يالاندر. مذكور اوغوزلرك وقائعنى برچوق معاصرلرى يازمشلر وبونلرك يغما وغارت ووحشت وتربيه‌سزلكلرى نتيجه‌سنده خراسان اولكه‌سنك باشنه كلن بلالرى تماماً توصيف ايتمشلردر. هركس بونلر حقنده بيلديكى قدر شتوم صرفنه چاليشمشدر؛ لكن هيچ كيمسه بونلرى نصارى وياغيرمسلم ديمه‌مش، بالعكس مسلمان مسلمانه بوقدر ظلم ياپارمى ديه تخطئه‌ده بولونمشدر. بو واقعه‌يى الك جانلى تصوير ايدن ذات، «حكيم انورى» دركه، بو اوغوزلره قارشى ياردم ايسته‌مك ايچون سمرقنده‌كى قارا خانيلر پادشاهى «طمغاج خان محمد ابراهيم بن قزل آرسلان خان محمد»ه خراساندن كوندريله‌ن هيئتله برابر، اوغوزلرك فتنه‌لرى حقنده‌كى مشهور قصيده‌سنى‌ده كوندرمشدر. شعرى تماماً اوغوزلرى ذمدن عبارت ايسه‌ده، هيچ بريرنده بونلرى غيرمسلم ويا نصارى ديه تسميه ايتمه‌مشدر. بالعكس، اهالى بونلرك حكومتنى قبول ايتمه‌ديكندن وَ نامليرنه خطبه اوقونماديغندن خراسانده خطيب ومنبر بولونماديغى ذكر ايدلمكده‌در:

درخراسان نه خطيب است كنون نه منبر   خطبه نكنند بهر خطبه بنام غزان

كذلك بونلر مسلمان اولدقلرى حالده مسلمان اهالى‌نك وضعيتى كفار مملكتنده كندن داها فنا اولديغى سويله‌نه‌رك خاندن ياردم ايسته‌نيليور:

بر مسلمانان زشكل آن كنند استخفاف   كه مسلمان نكنند صد يك آن باكافر

هست درروم وخطا امن مسلمانان را   نيست يك ذره سلامت بمسلمانى‌در

خلق را زين غم فرياد رس اى شاه جهان   ملك را زين ستم آزادكن اى پاك كهر

«ابن الاثير» وسائر بوتون مأخذلرده بو اوغوزلرك رئيسلرى ذكر ايدلمشدركه، اكثر اسملرى مسلمان اسميدر: «عبدالحميد، بختيار، محمود، ملك دينار، اوغلى علاءالدين فرخشاه» وباشقه‌لرى. «زكريا قزوينى» (آثار البلاد، ص ٣٩٤)، بو نصارى اوغوزلرك شبهه‌سز ينه نصرانى رئيسى

اولمق اوزره طوطی بکی ذکر ایدییور. بوذات ایسه، معاصرلرینك شهادتنه کوره، تام معناسیله مسلمان برذاتدر. اوزمانه عائد وثیقه‌لر، «خوارزمشاه آتسز» دورنده یازیلان بر انشا کتابنده مندرجدر. بو اثرك پترسبورغ شرق السنه‌سی انستیتوسی کتبخانه‌سنده‌کی ناقص نسخه‌سنده [۱] «طوطی» بکه عائد قسمی، بارتولدك «تورکستان» کتابنك برنجی جلدنده (ص۲۸ـ۲۹) مندرجدر. بونده طوطی بك «اسفهسالار اجل کبیر ناصرالدین ابو شجاع طوطی ابن اسحاق بن الخضر» تسمیه اولونیور، وتمثیل ایتدیکی غز (اوغوز) لر حقنده‌ده «طبقات حشم غزه وفقهم الله لمراشد الدین والدنیا» دنیلیور. بوندن آکلاشیلیور که طوطی بکك یالکز کندیسی دکل ذکر اولونان ایکی باباسی ده مسلماندر؛ اوغوزلر، برقسم مسلمانلری متضرر ایتمه‌لری اعتباریله بعضیلر نجه ذم اولونمقله برابر، دیکر برقسملری طرفندن‌ده بلکه، دین، اسلام اوغورنده چالیشان برقوم اولارق مدح ایدیلمشلردر. بونلرك کرك غزنه‌یی فتح ایدنلری، کرك کرمانی فتح ایدن [بوخصوصده: تاریخ سلجوقیان لمحمد بن ابراهیم] قسملری، عمومیتله جاهل بدوی برقوم اولمقله برابر خالص مسلمان ایدیلر. بونده ذره‌قدر اولسون شبهه‌یوقدر «زکریا قزوینی» دن ایکی عصر اول یاشایان «محمود کاشغری» دورنده‌ده اوغوزلر تماماً مسلمان برقومدی. اودورده، اونلرده هیچ برتورلو خریستیانلق اثرندن فلان بحث ایدیلمیور. «سیردریا» حوضه‌سنده یاشایان اوغوزلردن «مسعودی» ده بحث ایدییور (مروج الذهب، ابن الاثیرك مصر طبعی هامشنده، جلد ۱، ص۱۴۰ـ۱۴۲)؛ اوراده، «سیردریا» حوضه‌سنده‌کی اهالینك دینلرندن‌ده بحث ایدیلیورسه‌ده، نصرانیلق حقنده هیچ بر قید یوقدر؛ واوغوزلرك اوطوردیغی او «سیردریا» حوضه‌سنده وغربنده هیچ بریرده هیچ بردانه ـ مثلا «یدی صو» ده‌کی کبی ـ خریستیان مزار طاشی‌ده بولونمامشدر.

عادتا بالقان بلغارلریله ایدل بلغارلرینی بربرینه قاریشدیران مؤلفلر کبی، «قزوینی» ده، ـ اکر سوزینك براصلی وار ایسه ـ میلادی اون ایکی اون اوچنجی عصرلرده شیمدیکی جنوبی

[۱] مذکور اثرك بوکونه قدر اسمی ومؤلفی معلوم اولمادیغندن یالکز «انشا» اسمیله یازیلیوردی. بوراده کتابك باش قسملرینی ونصف اولنی تماماً حاوی اولان کوزل بر نسخه‌سی فاتح کتبخانه‌سنده ٤٠٧٤ نومروده موجوددر. کتابك اسمی، جلدنده ومتننده‌ده دنیلدیکی کبی، «عرائس الخواطر ونفائس النوادر» دنیه‌قید اولنمشدر، ومؤلفی‌ده «خواجه امام اجل رشید الدین سعد الاسلام ملك الکتاب ذوالبیانین محمد بن محمد بن عبد الجلیل العمری» در. بونسخه ٥٨٠ سنه‌سنده یازیلمش اولوب قارئلر طرفندن ٥٨٢، ٥٩١، ٥٩٦ و ٦٠٠ سنه‌لرینك مختلف آیلرنده یازیلان قیدلرده موجوددر. بو کتابك محتویاتندن دیکر بریرده داها بحث اولوناجقدر.

روسيانك اوقرانيا وبالقان حواليسنده بولونان «اوغوز» و «قيپچاقلر»ك ايچريسنده خريستيانلغى قبول ايدنلرك‌ده موجود اولديغنى ايشيتمش واونى توركستانك اسكى اوغوزلرينه اسناد ايتمش اوليور . بويله دكلسه ، «غزلر» ك خراسانده‌كى وحشى معامله‌لرى مناسبتيله يازيلان شكايتلردن ملهم اولارق تماماً كنديلكندن اويدورمشدر. جبل مذكورده‌كى طاش حقنده‌كى روايته علاوه ايتديكى « لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى » جمله‌سنه‌كلنجه، بو، اويدورمه‌نك اوزرينه استناداً يابيلان يكى بر اويدورمه‌در . مذكور قايا طاشى اوزرنده‌كى اوايزلر، كوپريلى كتبخانه‌سنده‌كى اسكى رساله‌ده ، تماماً مجوسى شامانى دينى عقيده‌سى اولارق عد ايديلمشدر كه، تماماً دوغرودر. بويله طاشلر اوزرنده‌كى ايزلره استناد ايدن شامانى اوليا افسانه‌لرى آلتاى توركلرنده پك چوقدر .

شيمدى «ابن فضلان» ك رساله‌سى بولوندقدن صوكرا، اوغوزلرك توركستانده وايدل حوضه‌سنك شرقنده اوران ولايتنده ايكن خريستيانلقله هيچ بر مناسبتلرى اولماديغى تماماً توضيح ايتمشدر .